

تاریخ عصاخانه

نوشته: عباس بهشتیان

با همکاری سازمان حفاظت آثار باستانی ایران

ظلمت و تاریکی برهد. با پیشرفت زمان در هر گوشه و کنار راه و رسمی برای مبارزه با غفرت سیاهی شب ایجاد شد، که استفاده از دانه‌های روغنی یکی از این راهها بود. پیش از آن شمع اهمیتی بسزاداشت، لیک بیشتر در خانه اعیان و رجال و درباریان بکار میرفت. خواجه شمس‌الدین میگوید:

شب تیره چون سرآرم ره پیچ پیچ زلفت

مگر آنکه شمع رویت بر من چراغ دارد

بی‌تردید، عوام، در شهر و در روستا، استفاده از روشنایی دانه‌های روغنی را برتر می‌شمردند. و بررسی دقیق آثار باستانی، گواه این مدعاست که روغن چراغ بزرگترین عامل مؤثر در تأمین روشنایی مورد نیاز مردم بوده است. در مسجد جامع اصفهان، که از آثار قرون اولیه عصر اسلامی است، جای چراغهای روغنی فراوانی در دالانها و شبستانها چشم می‌خورد. وقف‌نامه‌های موجود نیز تماماً حاکی از آنست که در گذشته سرمایه‌های هنگفتی برای تأمین روغن چراغ مساجد و امامزاده‌ها، اختصاص می‌دادند. سائب میگوید:

آب در روغن چو ریزد فاله خیزد از چراغ

صحبت ناخجس آتش را به افغان آورد

شاید یکی از شرایط مؤثر در مصرف روغن چراغ سهولت تهیه آن بود، که در شهر و روستا کیفیتی همسان و هماهنگ داشت.

آغاز کار

یحتمل ابتدای‌ترین دستگاه روغن‌گیری «چوغن‌گری» بوده است. این دستگاه شامل دو سنگ «بزرگتر» و «کوچکتر» بود و بوسیله‌ی گاو یا شتر بگردش درمی‌آمد و تنها برای گرفتن روغن کرچک و بزرگ بکار میرفت. گویا این قبیل کارخانه‌ها

عصاخانه (کارخانه روغن‌کشی)، در گذشته و حال، روشنگر و بزرگ‌بهره‌ای در زمینه‌های اقتصادی، صنعتی و کشاورزی مناطق اطراف خود بوده است. بخصوص، شیوه‌ی معماری عصاخانه‌های کهن جلب توجه فراوان می‌کند و کیفیت ساختمانی این آثار، از لحاظ انواع تیرها و سنگها و آسیابها و خدرها و نیز نحوه‌ی نصب هر یک، نگرنده را می‌گیرد.

مبنای شیوه‌های ساختمانی عصاخانه به دوران قبل از صفویه برمیگردد و چنانکه از شواهد تاریخی دریافت میشود، شهریاران بزرگ خاندان صفوی به تقلید از روشهای مالوف عصاخانه سازی، بناهایی در اصفهان برپا داشتند که از جمله است عصاخانه شاهی در نزدیکی چهارسو شاه، عصاخانه شاهزادگان در محل بازارچه بلند و عصاخانه نزدیک بازارچه حبیب‌الله‌خان پیدآباد.

بطور کلی اصفهان ۱۷ عصاخانه داشت که متأسفانه در قرن اخیر ۱۳ عصاخانه ویران شد. در میان ۴ عصاخانه باقیمانده از همه کهن‌تر عصاخانه کوچکچه جهودیه است که در مجاورت کوی قنبدیل سازها قرار دارد و شکفت آنکه از هر جهت کامل و سالم است.

عصاخانه دیگر نزدیک گرمابه شیخ‌بهای (کوچه جماله) واقع است که با همان شیوه قدیمی اداره میشود. سومین عصاخانه، شاهی نام دارد و در بازار مخلص، هم‌زمان با مدرسه ملا عبدالله و دیگر آثار تاریخی شاه‌عباس کبیر ساخته شده است. چهارمین عصاخانه پاستنگ نام دارد و در محله پاستنگ واقع است. اهمیت این آثار بیشتر از آن جهت است که از اصول فنی و شیوه حمل و نقل ستونهای سنگین و نصب‌الانتقال در دوران معماری گذشته، نشان دارد.

پیدایی عصاخانه

از نیازهای دیرینه بشر روشنایی بود تا بواسطه آن از دام

هنوز هم در شهر یزد دایرست. در چهارمحال بختیاری نیز میتوان نمونه‌های متروکی از این قسم کارخانه را یافت. فشار روزافزون احتیاجها، سبب پیدایی کارخانه‌های پیشرفته‌تر شد و اندک اندک عصارخانه شکل گرفت. این نوع کارخانه نخست در اصفهان تأسیس یافت و بعد به نواحی اطراف آن سرایت کرد، به گونه‌ای که در استان اصفهان قریب پنجاه کارخانه روغن‌کشی وجود داشت.

کیفیت ساختمانی عصارخانه

عصارخانه، در شکل کلی، عبارتست از بنایی دو طبقه که در آن پایه‌ها عموماً با استفاده از شفته آهکی و سنگ و دیوارها و سقفها بیشتر با خشت و گاه آجر ساخته شده است. طبقه بالای عصارخانه، که قسمت ورودی را نیز تشکیل میدهد، شامل انبارهای بزرگ خمره‌ها و مجموعه‌یی از ظروف است که روی برخی از این ظروف لعابهای فیروزه‌یی و زمردین و لاجوردین دیده میشود. دستگاهی بنام گرمخانه نیز در این طبقه احداث کرده‌اند که به منظور بودادن دانه‌های روغنی، مورد استفاده قرار میگیرد. طبقه زیرین عصارخانه به دستگاه روغن‌گیری اختصاص دارد که مشتملست بر سنگهای آسیای کاشه و آسیای گندم خوردکنی و ارده‌مالی، که بنایی‌ست کاملاً مدور از سنگ و آجر و با ارتفاع تقریبی یک متر. روی این بنا دو سنگ بزرگ مدور قرار دارد. در میان یکی از سنگها، که سطح فوقانی آسیار را فرش میکند، سوراخی‌ست که تیرچوبی استوانه‌یی شکلی را در آن جا داده‌اند (میله و توره). سنگ دیگر، که بزرگترست، بوسیله تیرچوبی (که چهارمتر درازا دارد و غالباً از چوب زبان گنجشک و یا وسک ساخته میشود و لکه نامدارد)، به شتر یا گاو عساری مربوط میشود. شتر عساری بی‌شک نز است و با پشتی مرکب از گونی و کرباس و زنجیر، مهار میشود تا بتواند سنگ‌ها را بگردش درآورد. در این گردش، ابتدا دانه‌های خام روغنی سائیده و نرم میشود و آنگاه در مرحله‌یی دیگر به صورت خمیر درمی‌آید. در واقع دانه‌های آسیا شده را با آب مخلوط میکنند و آنچه را حاصل میشود، کله میگویند. در مرحله‌یی دیگر کله‌ها را درسبوهایی ضخیم دایره‌مانندی که کوبی می‌نامند جمع‌آوری میکنند و برای روغن‌گیری آماده می‌سازند. سنگهای عصارخانه‌ها عموماً از نوع لاسوست (کوه سخت و منجمی در حوالی اردستان).

روش روغن‌گیری

نخست کوبی‌های مملو از خمیر دانه‌های روغنی را یک‌پایک برویهم می‌چینند و با استفاده از تیر کوچکی بنام کارماله کمی

سنگ عصارخانه و تخمیر (له‌کردن) دانه‌های روغنی.

فشار بر کوبی‌ها وارد میکنند تا اصطلاحاً «زیر کار برای تیر بزرگ» مهیا شود. بعد چند قطعه چوب قطور گرد که شاگرد نامدارد در قسمت پائین تیر بزرگ قرار میدهند و آنگاه تیر بزرگ را برای فشردن دانه‌ها بتدریج سرازیر میکنند. در کنار تیر بزرگ (تیلوه) خمره بزرگی را در زمین نصب کرده‌اند که روغن بدست آمده وارد آن میشود. برای آنکه فشار ناشی از تیرهای روغن‌گیری تحمل شود، دیوار بزرگی که بوسیله سنگهای بسیار محکم و کلاف‌بندی شده احداث میشود، در نظر گرفته‌اند. این دیوار قطور و فوق‌العاده مستحکم است و اسپر یا کونه تیر نامدارد. ته تیر بزرگ در داخل اسپر مهار میشود. یکساعت پس از روغن‌کشی اولیه، سنگ بزرگی، که بوسیله طناب و دوله و قرقره بالا و پائین میرود، بر روی تیر بزرگ قرار میدهند تا فشار بیشتری وارد آید و روغن دانه‌ها کاملاً گرفته شود. بیست و چهار ساعت بعد تیر را به کیفیت نخست برمیگردانند و تفاله دانه‌ها و یا به قول اهل فن بزرها را بیرون می‌آورند.

آسیا نیز یکی از وسایل کارخانه‌های روغن‌کشی‌ست. این دستگاه بوسیله شتر عصارخانه بگردش درمی‌آید و دارای

عملیات سائیدن دانه‌های روغنی بوسیله سنگ.

دو چرخ بزرگ از چوب چنار و یک چرخ کوچک از چوب کوکن و یا وشه است. دو سنگ لاسو نیز در زیر و روی آسیا به کار رفته است. سنگ زیرین حالت مفروش دارد و سنگ زیرین بوسیله میله‌ی آهنی بر روی چرخ کوچک (کرتا) استوار میشود. گردش سریع کرتا سنگ زیرین را میچرخاند.

در گذشته چندین نوع آرد در این آسیاها بدست می‌آمد. نظیر آرد جو و گندم و برنج، اما، عصارخانه‌ها غالباً آسیا را برای گرفتن پوست و روغن کافشه به کار میبردند.

این نوع آسیاها در گذشته فراوان بود و در خارج از عصارخانه‌ها نیز مورد استفاده قرار میگرفت، اما، امروز چندتایی بیش باقی نمانده است.

یکی دیگر از دستگاههای عصارخانه ارده مال نامدار که دو سنگ زیر و روی آنرا برسکویی به ارتفاع یک متر متکی کرده‌اند و سنگ روی بوسیله تیری (لکه) که شتر میچرخاندش، میگردد و ارده، که از بهترین خوراکیهای زمستانیست، بدست می‌آید. دانه خام ارده کجاست که ابتدا پوستش را میگیرند و بعد بو میدهند و از مغز آن ارده تهیه میکنند. در گذشته ارده دیگری بنام تنده، از مغز هلو و تلخه زردآلو، تهیه میشد.

استفاده از تقاله

۱ - کیکج: در نواحی خشک و کم آب اطراف اصفهان، نظیر برخوار، سمیرم، نجف‌آباد، کرون، پران و جوزدان، کیکج کشت میشود که موقع بهره برداری از آن اوایل خردادماه است. گرفتن روغن کیکج، به علت سختی دانه‌اش، جز در عصارخانه‌ها امکان ندارد. عصارها روغن کیکج را منداب نامند. روغنیست که پیوسته مورد استفاده قرار میگیرد و در خوش سوزی شهرتی بنام دارد. به علاوه، روغن منداب داروی مؤثریست برای درمان بیماریها و با تقویت جسمی شتر

ارزش شتر

شتر در خاورمیانه و از جمله ایران، عامل ارزشمند دیرینه‌ی بوده است و در حمل و نقل محصولات و امتعه تجارتهی از آن استفاده کرده‌اند. این حیوان صبور و قانع پیش از پیدایی وسایط نقلیه موتوری بزرگترین وسیله حمل و نقل بود و سه تیره شتر دو کوهان، نر تبریزی و لوک، شهرت داشت. شتر لوک صبورترین و با استقامت‌ترین انواع شترست. سعدی می‌گوید:

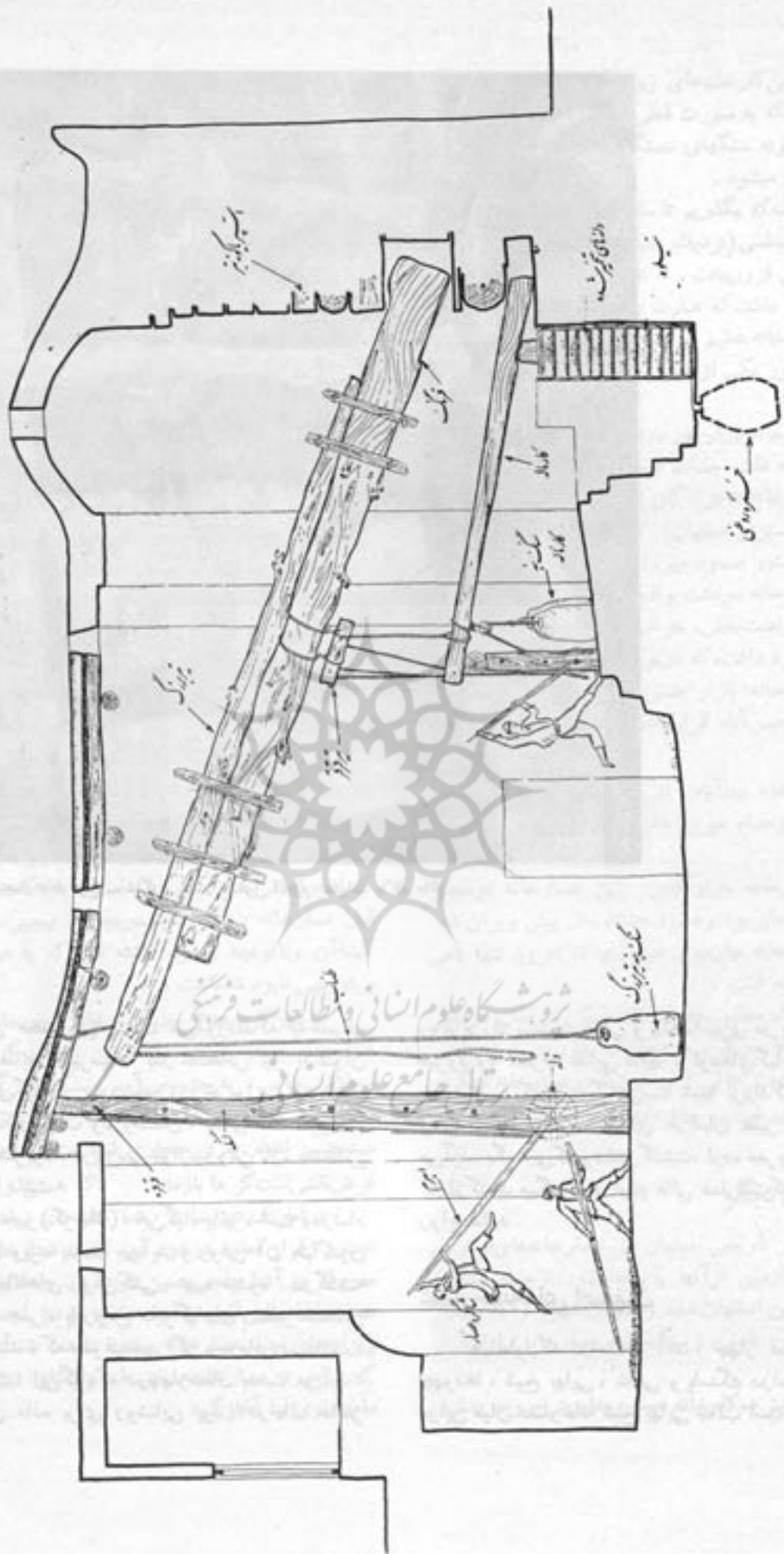
حاجی تونیستی شتر است از برای آنک

بیچاره خار میخورد و بار میبرد

شتر معمولاً در زمستان و بخصوص در دوماه دی و بهمن دچار بیماری مسمی میشود و تغییر حالت میدهد و موهایش شروع به ریختن میکند، پوستش به خارش می‌افتد و به حالت «گری» گرفتار می‌آید. تنها علاج این بیماری منداب است که در دونوبت بر بدن شتر بیمار میمالند. منداب در رنگازی نیز مورد استفاده فراوان دارد. به علاوه، در زمینهای مرطوب، بذر کیکج به عنوان کود درختی، خاصه برای پادام و جوزق، به کار میرود.

۲ - کافشه: یکی از دانه‌های روغنی مفیدست که در حوالی اصفهان کشت میشود و در بهار بدست می‌آید. این گیاه را در تمام استان اصفهان میکارند. روغن کافشه در گذشته بهترین روغن برای تهیه انواع شیرینی، بویژه ذلویا و بامیه و سوهان، بود و مصرف خوراکی فراوان داشت. دانه این گیاه هنوز هم بعنوان خوراک کبوتر مورد استفاده قرار میگیرد.

۳ - خشخاش: پیش از منع کشت خشخاش، روغن خشخاش مورد استفاده بود. کشت این گیاه در مهرماه انجام میگیرد و محصولش در اوایل خردادماه بدست می‌آید. دانه مفید خشخاش را در عصارخانه‌ها بو میدادند و پس از سایش

نقشه مقطع عمودخانه .

شوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مجموعه علم انسانی

یکی از قدیمی ترین کارخانه های رود
 رودخانه و از آن آبی به صورت قطره
 آبیاری می شد . امروزه دستگاه های جدید
 آبیاری الکتریکی می شود .

آبیاری با استفاده از نیروی انسانی و حیوانی
 به علت سادگی و ارزانی آن در گذشته
 پر استفاده بود .

در این نوع آبیاری ، یک چرخ بزرگ
 در کنار رودخانه قرار می گیرد .
 این چرخ با استفاده از نیروی انسانی یا
 حیوانی می چرخد .

در این چرخ ، یک سازه چوبی قرار
 می گیرد که با چرخ می چرخد .
 این سازه با استفاده از نیروی انسانی
 یا حیوانی می چرخد .

در این سازه ، یک سازه چوبی قرار
 می گیرد که با چرخ می چرخد .
 این سازه با استفاده از نیروی انسانی
 یا حیوانی می چرخد .

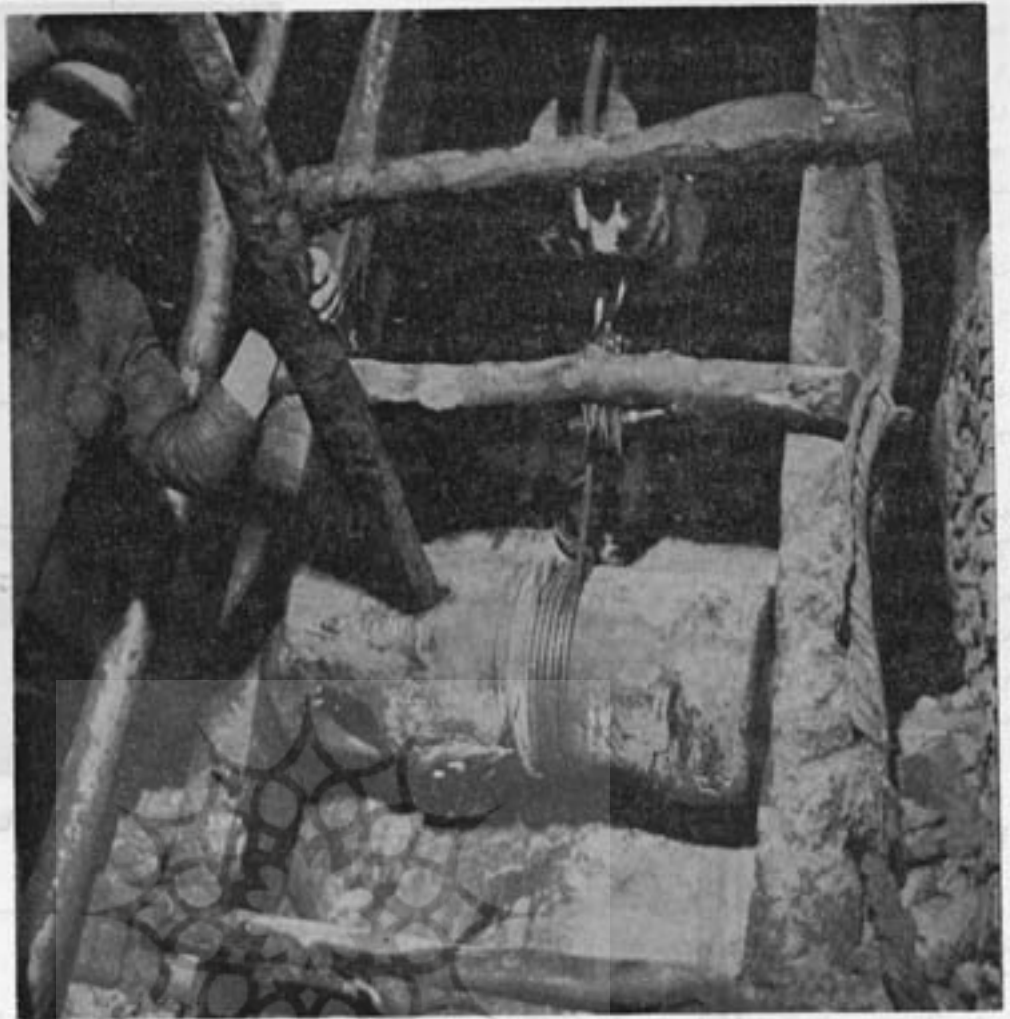
در این سازه ، یک سازه چوبی قرار
 می گیرد که با چرخ می چرخد .
 این سازه با استفاده از نیروی انسانی
 یا حیوانی می چرخد .

در این سازه ، یک سازه چوبی قرار
 می گیرد که با چرخ می چرخد .
 این سازه با استفاده از نیروی انسانی
 یا حیوانی می چرخد .

در این سازه ، یک سازه چوبی قرار
 می گیرد که با چرخ می چرخد .
 این سازه با استفاده از نیروی انسانی
 یا حیوانی می چرخد .

در این سازه ، یک سازه چوبی قرار
 می گیرد که با چرخ می چرخد .
 این سازه با استفاده از نیروی انسانی
 یا حیوانی می چرخد .

در این سازه ، یک سازه چوبی قرار
 می گیرد که با چرخ می چرخد .
 این سازه با استفاده از نیروی انسانی
 یا حیوانی می چرخد .

عصارخانه شیخ - شاگرد عصار مشغول انجام عملیات با کار ماله.

روغن بزرک بیشتر در نائشی و رنگ آمیزی در و پنجره‌ها به کار می‌رود و به مصرف غذایی دامها و کودهای گیاهی نیز می‌رسد .
 ۶ - کنجد : گیاهی است شبیه بزرک که در حوالی یرد و اردکان و برخی شهرهای خراسان نظیر سمنان ، به عمل می‌آید. بگونه‌یی که وصفش گذشت، ارده معروفترین ماده‌یی است که از کنجد می‌گیرند و ارده مالی عملی است که این روزها نیز رواج دارد .

عصارخانه‌های اصفهان

همانطور که در مقدمه آمد، چهار عصارخانه کوچک جهودها ، شیخ بهایی ، شاهی و پاستنگ در اصفهان باقی‌ست . در این میان عصارخانه شیخ بهایی جالب است . این عصارخانه

و تخمیر ، روغن مخصوصی بدست می‌آورند که به مصرف روشنایی و تهیه صابون می‌رسید . بذرخشخاش نیز به عنوان کود ، خاصه برای گیاهانی چون جوزق ، خربوزه ، هندوانه ، شلتوک و غلات ، بکار میرفت و در زمستان ، غذای عمده حیوانات اهلی نظیر گاو و شتر بود . درباره‌یی موارد روغن تازه خشخاش مصرف خوراکی داشت .

۴ - بید انجیر (کرچک) : این گیاه پائیزه است و در تمام بخشهای اصفهان و یرد بدست می‌آید و روغن آن هم‌اکنون نیز در بعضی کارخانه‌های روغن کشی ، تهیه میشود . در گذشته روغن کرچک را همراه با روغن سایر گیاهان ، نظیر خشخاش و کیکج ، می‌گرفتند ، که مصرف خوراکی و درمانی نیز داشت .

۵ - بزرک : این گیاه که در چهارمحال بدست می‌آید ، در گذشته بهترین ماده برای روشنایی بود . در حال حاضر

یکی از قدیمی ترین کارخانه های روغن گیری اصفهان به شمار می رود و قبل از آنکه به صورت فعلی درآید به طریق چوغن گری اداره میشد. نمونه سنگهای دستگاہ قدیمی این کارخانه در انباری نگهداری میشود.

از این متوله که بگذریم تا سال ۱۳۴۶ عمارخانه سرقبر آخوند در بازار مجلسی (تزدیک مسجد جامع) برجا بود، که به علت بی توجهی فرو ریخت. نه عمارخانه معروف دیگر نیز در اصفهان وجود داشت که عبارت بودند از:

۱ - عمارخانه عظیم بازار عریان که از موقوفه های مسجد جامع بود و بدستور یکی از علمای متنفذ دوران قاجاریه در هم کوبیده شد.

۲ - عمارخانه بازار غاز در امتداد بازار میدان میر، که در سال ۱۳۱۱، به علت احداث خیابان هاتف، از میان رفت.

۳ - عمارخانه شاهزادگان واقع در شمال بازارچه بلند (محل فعلی دادگستری اصفهان). این عمارخانه در سال ۱۳۱۳ هجری قمری بدستور مسعود میرزا ظل السلطان، ویران شد.

۴ - عمارخانه در دشت واقع در اول کوچه اراجه چی ها که بدستور حسین نعمت بخش، خراب شد. در این کارخانه تیری بنام جهان نما وجود داشت، که در نوع خود منحصر بفرد بود.

۵ - عمارخانه بازار حسین آباد. این عمارخانه در نزدیکی دروازه حسن آباد قرار داشت و حدود شصت سال قبل ویران شد.

۶ - عمارخانه بیدآباد. این عمارخانه در بازار بیدآباد و نزدیکی مسجد و حمام میرزا باقر واقع بود و امروز اثری از آن برجا نیست.

۷ - عمارخانه بازار گلشن. این عمارخانه در محلی مجاور سرای فخر دایر بود و حدود هشتاد سال پیش ویران شد.

۹ - عمارخانه چارسوی شیرازها که امروز تنها نامی از آن برجای مانده است.

بعضی از افراد مطلع دو عمارخانه دیگر را، یکی در محل چارسوی علیقلی آقا و دیگری در محل سه پله، متذکر شده اند. به علاوه، پیرمردی از اهالی کوی تلواسگان عمارخانه دیگری را در خرابه های نورباران، بیاد دارد.

عمارخانه های دیگر

خارج از شهر تاریخی اصفهان نیز عمارخانه های فراوانی وجود داشت که پاره ای از آنها با برجاست. از جمله میتوان عمارخانه بزرگ بن اصفهان سده (همایون شهر) را که مجاور چارسوی بازارست، نام برد. سنگ این عمارخانه را از بازار عریان آورده اند.

در نجف آباد نیز ده کارخانه عساری به این شرح وجود دارد:

- ۱ - عمارخانه بزرگ واقع در بازار نجف آباد.
- ۲ - عمارخانه سیدرضا واقع در خیابان شاه که یکی از سنگهای عمارخانه قهدریجان را باین محل انتقال داده اند.
- ۳ - عمارخانه حاجی حسن آقا واقع در خیابان شاه.
- ۴ - عمارخانه حاجی فتح الله واقع در خیابان شاهپور که یکی از سنگهای عمارخانه بزرگ میدان هاتف را باین عمارخانه منتقل کرده اند.
- ۵ - عمارخانه سید محمود واقع در خیابان شاه که یکی دیگر از سنگهای عمارخانه قهدریجان را باین عمارخانه آورده اند.
- ۶ - عمارخانه حاجی درویش واقع در مزرعه شاه آباد نجف آباد.

۷ - عمارخانه بابا امین واقع در خیابان قباد.

۸ - عمارخانه بابا مراد واقع در خیابان قباد.

۹ - عمارخانه محمود عمون روز واقع در خیابان قباد.

۱۰ - عمارخانه اسماعیل نادر واقع در خیابان قباد.

بجز سه عمارخانه نخست، بقیه ده عمارخانه نجف آباد کوچک است، اما روش روغن گیری در این عمارخانه ها، با آنچه پیشتر آمد توفیری نمیکنند.

در گذشته در محل تیران کردن نیز عمارخانه بزرگی وجود داشت که از میان رفته است. در لنجان هم کارخانه های روغن کشی معروفی چون کیادگان (در قلعه قدیمی کیادگان)، ریز (در محله تزدیک میدان)، «غلام خاص» و «آقا» و «حاجی پدانش» (در سده)، چم گردان (کنار نهر کمال آباد)، زین العابدین (در دهکده کینو) و مبارکه (در دهکده مبارکه)، وجود داشت که امروز تقریباً از میان رفته است. باید گفت که تا چند سال قبل عمارخانه بزرگی در قهدریجان، نجیر سمیرم، بوده، گمبآن و تالونچه وجود داشته است که به عمد و با واسطه بی توجهی نابود شده است.

در شهر کرمان هنوز چند عمارخانه وجود دارند و در قهوه ریح عمارخانه بسیار زیبای سیدحسین در دامنه کوهی بسا هیمنه و جلالی خاص، به چشم می آید. سنگ بزرگ و زیبای این عمارخانه را از میدان هاتف آورده اند. بر روی سنگ عمارخانه سیدحسین اشعار نغزی حجاری شده است و از جمله این بیت:

غرض نشی است کر ما بازماند که هستی را نمی بینم بقای
در اطراف شهر ما نیز عمارخانه های زیادی وجود داشته است و از قرار معلوم در خود شهر چهار عمارخانه باقی است که معروفترین آنها حاجی حسین نام دارد. به علاوه، در گلپایگان عمارخانه هایی کهن یافت میشود و در اردستان و زواره ویرانه های چند عمارخانه وجود دارد. ضمناً، به نظر میرسد که در مورد عمارخانه های قم و کاشان نیز باید تحقیقات دامنه داری را آغاز کرد.